

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Кадырова Ш.К.

**КОНТРАСТИВДИК ФОНОЛОГИЯ (ФОНЕТИКАЛЫК)
 ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Кадырова Ш.К.

**ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
 КОНТРАСТИВНОЙ ФОНОЛОГИИ**

Sh.K. Kadyrova

**THE PECULIARITIES OF PHONETICAL STUDIES OF
 CONTRASTIVE PHONOLOGY**

УДК: 81.139

Бул макала контрастивдик фонологиялык изилдөөлөрдүн маселелерин талкуулоодо теоретикалык планда сүйлөө байланыштарынын тилдик компетенциялык мазмунун чечүүгө чоң өбөк көрсөтөөрүн баса белгилейт.

Негизги сөздөр: жалпы теориялык контрастивдик изилдөө, фонологиялык котормо, контрастивдик ыкма, таксономикалык фонология.

Эта статья подчеркивает теоретическое решение проблем речевой взаимосвязи с языковой компетенцией в обсуждении исследовании контрастивной фонологии.

Ключевые слова: основные контрастивные исследования, фонологический перевод, контрастивный подход, таксономическая фонология.

This article emphasizes the theoretical solution of the problems of speech interrelation with linguistic competence in the discussion of the study of contrastive phonology.

Key words: general theoretical contrastive studies, phonological translation, contrastive approach, taxonomic phonology.

Контрастивдик фонология тил изилдөөчүлөргө потенциалдык жана реалдуу интерференция кубулушу жөнүндөгү жолдомону тартуулайт, ошондой эле алардын жыйынтыктары чоң мааниге ээ болуу менен бирге интерференция жана типологиянын теориясын түзүүдө чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бул багытта акыркы жылдары көптөгөн лингвистикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Контрастивдик фонетиканын (фонологиянын) тилдеги кетирилген каталарынын алдын алуу жана оңдоо методикасына (ыкмасына) да салымы чоң. Ага объективдүү, эксперименталдык түрдө колдонулган окуу материалдары, аудиовизуалдык материалдар, программалар жана башка куралдар кирет, алар 1Т¹дин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен фонетикалык кубулуштарынын татаалдык даражаларын аныктайт.

Фонология тармагында контрастивдик изилдөөлөрдүн прикладдык мазмуну 2Т²ди үйрөтүүдөгү айтылыштардагы жана катчылыктарын алдын алуу, 2Тдеги потенциалдык жана фактылуу катчылыктарды бири-бири менен салыштырууда жатат.

Прага лингвистика мектебинин мүчөлөрүнүн көз карашы боюнча контрастивдик изилдөөлөрдүн практикалык жана прикладдык лингвистикага байланыштуулугу жана ал жалпы контрастивдик изилдөөлөр катары аныкталгандыгы көрсөтүлөт (General Applied Contrastive Studies).

Теоретикалык аспектилер болсо жалпы контрастивдик изилдөөлөрдүн тармагына кирет (General Theoretical Contrastive Studies) жана типологиялык лингвистиканын бир бөлүгү катары эки тилди салыштыруунун адекваттык моделин түзүү, эки тилдин дивергенттик жана конвергенттик мүнөздөрүн аныктоону, тилдердин жаңы универсалийлерин табууну максат кылат. Жалпы теоретикалык контрастивдик изилдөөлөр конкреттүү (атайын) теоретикалык контрастивдик изилдөөлөр үчүн негиз катары кызмат кылат. Теоретикалык изилдөөлөрдүн негизинде түзүлгөн моделдерде колдонуу эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Контрастивдик изилдөөлөрдүн эки түрүнүн ортосундагы мамилелер бул универсалдуу лингвистика жана атайын бир тилдин лингвистикасынын ортосундагы мамиле болуп эсептелет.[1].

Контрастивдик фонологиялык изилдөөлөрдүн маселелерин талкуулоодо теоретикалык планда сүйлөө байланыштарынын тилдик компетенциялык мазмунун чечүүгө чоң өбөк көрсөтөөрүн баса белгилесек болот. Бул маселе интерференциянын теориясы, теоретикалык контрастивдик (ТКИ) изилдөөлөрдү, психолингвистикалык жана башка экстралингвистикалык факторлору тарабынан алынган жыйын-

¹ 1Т - эне тил деген маанини түшүндүрөт (Ш.К.)

² 2Т - чет тил деген маанини түшүндүрөт (Ш.К.)

тыктарды колдонуу сүйлөө кебинде кетирилген катардын келип чыгышын жана башка колдонуудагы деформацияларды түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Контрастивдик фонологиянын маселелери фонологиялык системалардын окшоштук жана айырмачылыктарын жана алар кандайдыр бир жыйынтыктарга алып келээрин же алып келбесин да туюнтат. Теоретикалык контрастивдик изилдөөлөрдүн айрым жыйынтыктарынын негизи болуп алардын түшүндүрүүчү илим болуп эсептелбегендиги; анын себеби: контрастивдик изилдөөлөрдүн теоретикалык аспектиси: а) психолингвистикалык теориянын интерференциясынын контрастивдик маалыматынын базасын түзүүсү жана контрастивдик маалыматтардын экинчи тилди үйрөтүүдөгү прикладдык колдонуусуна өбөлгө түзүүсү, ошондой эле алардын жыйынтыктары алдын ала каралган түшүнүктөрдү (интерпретация), чогулган фактыларды камсыз кылбоосу, алардын фактыларды түшүндүрүүгө гана өбөлгө түзүшү, лингвистиканын жана лингводидактиканын башка тармактарындагы теоретикалык маалыматтардын контрастивдик изилдөөлөрдүн айрым лингвистикалык проблемаларын чече алуусу жана эгерде ал өзгөчө бир тилдин ашыкча маалыматтарын колдонсо анда ал абдан кеңири түшүндүрмө берүүгө болгон табияты.

Контрастивдик изилдөөлөрдүн интреференция теориясы жана катарлардын келип чыгуу теориясы чет тилинде сабак берүү методикасында жана катарларды алдын ала прогноздоо мүмкүнчүлүгү менен бирге алардын ич-ара байланышында талаш-тартыштарды туудураары болуп саналат. Айрым изилдөөчүлөр контрастивдик изилдөөнүн ыкмаларын жана контрастивдик теория түшүнүгүн аралаштырып жиберген учурлары да жок эмес. [2]. Мисалы К.Келлер контрастивдик изилдөөдөгү адекваттык теориянын жок экенин далилдөөгө аракет кылган. Эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныкташ үчүн атайын салыштырма техникасын иштеп чыгуу зарыл, башкача айтканда, эгерде эки тилдин ортосундагы фонологиялык системаларды кантип салыштырыш керек деген суроо пайда болуп калган учурда анын ролу чоң. Окумуштуу И.Кэтфорд сунуш кылган фонологиялык которуу ыкмасы (phonological translation), эки тилдин эквиваленттик жана эквиваленттик эмес жаздайларын салыштырууга жана аныктоого жардам берет. Буга фонологиялык салыштыруудагы «универсалдык дифференциалдык» белгилер жардам берет жана эки тилдин фонетикалык сегменттерин салыштырууга негиз болгоорун ачык көрсөтөт. Айрым лингвисттердин оюу боюнча эгерде теория конкреттүү тилди сүрөттөй алса, анда ал контрастивдик фактылардын негизин түзөт. Бардык изилдөөлөр контрастивдик фонологиянын таксономиялык теориясынын рамкасында аткарылат жана алар өзгөчө педагогикалык ориентациядагы изилдөөлөргө таянат.

Чех лингвисти В.Махтын оюу боюнча таксономиялык фонологиянын интерференциялык кубулуштарын далилдөөгө мүмкүнчүлүгү бар жана алар бир нече типке бөлүнөт; 1) айрым учурларда 1Тдин эквиваленти жок болгондугу жана 2Тдин корреляциясы болуп саналуусу; 2) 1Тдин жана 2Тдин комбинатордук мүмкүнчүлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү; 3) тыбыштардын нейтралдашуу эрежелеринин ар түрдүүлүгү; 4) фонетикалык реализациядагы аллофондордун эквиваленттеринин ар түрдүүлүгү жана ошондой эле алардын позициялык варианттарынын ар түрдүүлүгү; 5) суперсегменттик же болбосо просодикалык кубулуштардын ар түрдүүлүгү [1]. «Таксниялык багыттагы» лингвисттер жетишээрлик санда болгондуктан таксономиялык фонологиялык ыкма ар убакта толукталып же болбосо атайын жасалган фонологиялык (ЖФ) ыкмалар менен алмаштырылып турат. Лингвисттердин оюу боюнча контрасттык анализдин пайдалуу жагы көп. Лингвист С.Грибовский өткөргөн контрастивдик анализ төмөнкүдөй маалыматтарды интерпретациялоодо структуралык ыкма үндөрдүн окшоштугун көрсөткөн фонология ыкма менен түшүндүрөөрүн тастыктайт.

Анын белгилөөсүнө таянсак көптөгөн тилдик модификациялар тилдин фонологиялык теориясына тийиштүү. Ал англис тилинин үн басымы менен генеративдик теориясынын келишпестигин көрсөтөт [3]. Бул теориянын максаты структуралык же болбосо таксономиялык фонология менен окутуу ыкмасы бирдей деген көз караш туура экендигин далилдөө болуп эсептелет.

Тилди үйрөтүүнүн негизги максаты болуп таксономиялык фонология деген теорияга лингвисттердин көз караштары теориялык жактан бирдей экендиги далилөө болуп саналат.

Дифференциалдуу белгилердин³ деңгээлинде тилдерди салыштырууда ар түрдүү ыкмаларды колдонуу натыйжалуу болот. Тилдерди контрастивдүү ыкма менен изилдөө үчүн фонема бирдиги гана эң ыңгайлуу бирдик болуп эсептелбейт, себеби ал ар түрдүү фундаменталдуу фонологиялык компоненттерге бөлүнөт. Мисалы англис [t] фонемасы [+апикалдуу], [+смычный] деген дифференциалдуу белгилерден түзүлөт. Алар [t] фонемасын [d] фонемасынан, билабилдүү [p,b], фрикативдүү жана аффрикат [tʃ,tʃ], велярдуу [k,g] фонемаларынан айырмалап турган белги. Бул жол ыңгайлуу, анткени, ал ондогон ДБлерди колдонуу менен кандайдыр бир тилди сүрөттөөгө мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле ал сегменттерди сүрөттөөдө ыңгайлуу жана алар ДБлеринин бинардуу белгилери менен ишке ашат: сегменттин бир эле белгиси бар (+) же жок (-) болуусу тыбыштардын классификациялык индекси же белгиси катары колдонулат. Фонемалардан айырмаланып, ДБ өзүнүн универсалдуулугу менен абдан ыңгайлуу. ДБнин бул касиети

³ ДБ - дифференциалдуу белги (Ш.К.)

контрастивдик фонологиялык изилдөөлөрдө «tertium comparationis» деген белги катары колдонулат [4].

ДБни салыштырууда алардын белгилүү бир тобу кандайдыр бир берилген тилдин фонологиялык системасында бар болсо, экинчи тилде кездешпөөсү аныкталат. Ошондой эле ДБнин өз ирети менен тандалган анализдөө жолдору болуусу тийиш. Айрым ДБлер башкаларга караганда өтө маанилүү орунду ээлейт. Алар тилдердин түзүлүшүнө жараша маанилүүлүгүнүн деңгээлине ылайык жайгашып, ДБнин иерархиясын түзөт. Эгерде биз Хомский менен Халленин изилдөөсүнө көз салсак, адегенде маанилүү белгилер аныкталат, андан соң түзүлүүнүн жолу боюнча көрсөтүлгөн атайын белгилер колдонулат [5].

Тилдерди контрастивдик ыкма менен изилдөө татаалдаштырылган, толук эмес факторлор болуп саналышы мүмкүн жана тилди өздөштүрүүдө жана сүрөттөөдө, азыркы илимий талаптарга дал келбеген көрүнүштөрдү чагылдырышы ыктымал. Кээ бир

лингвисттер эки же бир нече тилдерди салыштырууда, бүтүндөй системадан же структурадан керектүү бирдиктерди бөлүп, өзүнчө кароо керек деген көз караштарын сунуш кылышат. Бирок мындай пикирлерге айрым илимпоздордун көз караштары ар башка.

Адабияттар:

1. Аракин В.А. Сопоставительная типология английского и русского языков. - Ленинград, 1979.
2. Абдуазизов А.А. Элементы общей и сопоставительно – типологической фонологии. - Ташкент, 1983.
3. Балишвили Т. Интерференция как проблема двуязычия. - Тбилиси, 1988.
4. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного литературного кыргызского языка. Часть I-II. - Фрунзе, 1962, 1972.
5. Балканов Н.А. Историко-типологическое фонология тюркских языков. - Москва, 1988.
6. Батманов И.А. Азыркы кыргыз тили. - Фрунзе, 1963.
7. Виноградов В.А. Сопоставление языков как «малая типология» и обучение языка. - Кострома, 1989.

Рецензент: к.филол.н., доцент Мусаева С.А.